

Mostafā Qoli Khān, Farrāshbāshi of Zell-e Soltān in the mirror of documents and manuscripts

Somayeh Bakhtiari¹

Abstract

Introducing Mostafā Qoli Khān Farrāshbāshi as one of the officials of Dār al-Saltaneh of Isfahan and introducing and analyzing the content of some documents and manuscripts related to him.

The present study was conducted through historical analysis with a descriptive-analytical approach based on manuscript sources, archived documents, journals, and library sources.

This article tries to answer the question: Who was Mostafā Qoli Khān Farrāshbāshi? What was his social status in Dār al-Saltaneh of Isfahan, and how are the documents and manuscripts about him? Mostafā Qoli Khān was from the Noor family of Mazandaran. He played a significant role in implementing the construction projects of Zell-e Soltān. Most of the documents obtained from the political life of Mostafā Qoli Khān are financial documents and booklets. Mostafā Qoli Khān Farrāshbāshi has served in Zell-e Soltān's court for more than two decades. He was responsible for establishing order and security in Isfahan and other provinces under the rule of Zell-e Soltān. Also, he was the executive contractor and manager of construction projects in Isfahan. In his performance record, he has the construction of the Nāseri Garrison and the renovation and restoration of the Fathiyeh Garrison, Chāhār Howz, and Mashakh Square in Naqsh-e Jahān Square, along with the repair and restoration of Chehel Sotun palace, RakibKhāneh, Kaj Mansion, Haft Dast palace, Mokhles Caravanserai, Chāhār Howz Caravanserai, Takiyeh Dowlat, Imāmzādeh Ahmad, as well as gravel pavement of Chāhār Baqh Street. Also, he repairs on Sio Seh Pol, Khāju, and Mārnan bridges. Like some of the officials of the Isfahan court, he was the deputy governor of the provinces of Khānsār, Kamareh, Abarquh, Semirom, Najafābād, Dehāqān, Barzrud, Mobārakeh of Lenjān, KermānShāhān, and Iraq. Also, he served as steward and tax officer of Julāheh and Barzrud villages, some of which documents and manuscripts have survived. The most critical manuscript obtained from Mostafā Qoli Khān is the manuscript of Ketābcheh Makhārej-e Bannāii Sarbāzkhāneh va Sāyer-e 'emārāt, which was prepared in 1885-1886 AD. According to this version, Mostafā Qoli Khān has done dozens of civil works in Isfahan, along with the construction of the magnificent building of Naseri Barracks.

Keywords: Mostafā Qoli Khān, Zell-e Soltān, Farrāshbāshi, Isfahan, Iraq, Qajar

1. Ph.D in History of Islamic Iran. Author and Researcher; sbakhtiari88@gmail.com.

مصطفی قلی خان، فراش باشی ظل السلطان در آیین اسناد و نسخه‌های خطی

سمیه بختیاری^۱

چکیده

هدف پژوهش حاضر، شناساندن مصطفی قلی خان فراش باشی به عنوان یکی از صاحب منصبان دارالسلطنه اصفهان و معرفی و تحلیل محتوای برخی از اسناد و نسخه‌های خطی مربوط به او می باشد. این بررسی به روش تحلیل تاریخی و با رویکرد توصیفی و تحلیلی بر اساس نسخه‌های خطی، اسناد آرشیوی، مطبوعات و منابع کتابخانه‌ای نگاشته شده است. یافته‌ها و نتیجه پژوهش حاکی از آن است که مصطفی قلی خان فراش باشی به مدت بیش از دو دهه در دربار ظل السلطان خدمت نمود. او به عنوان فراش باشی ظل السلطان، مسئول برقراری نظم و امنیت در اصفهان و دیگر ولایات تحت حاکمیت ظل السلطان بود. همچنین او کارگزار اجرایی و مباشر طرح‌های عمرانی اصفهان بود. مصطفی قلی خان در کارنامه عملکردش ساخت سربازخانه ناصری و بازسازی و مرمت سربازخانه فتح آباد، چهارحوض و میدان مشق نقش جهان را در کنار مرمت و بازسازی عمارت‌ها، پل‌ها و کاروانسراهای اصفهان دارد. او همانند برخی از صاحب منصبان دربار اصفهان، نائب الحکومه ولایت‌های خوانسار، کمره، برزودجی، سمیرم، نجف آباد، اسفرجان، قمشه و جوی آباد و مؤدی مالیاتی جولاهه و برزود بود که اسناد و نسخه‌های خطی برخی از آن‌ها باقی مانده است. مهم‌ترین نسخه خطی به دست آمده از مصطفی قلی خان، کتابچه مخارج بنایی سربازخانه و سایر عمارات است که در ۱۳۰۳-۱۳۰۴ ق تهیه شده است. بر اساس این نسخه، مصطفی قلی خان در کنار ساخت بنای باشکوه سربازخانه ناصری، ده‌ها عملیات عمرانی در سطح اصفهان انجام داده است.

واژگان کلیدی: مصطفی قلی خان، ظل السلطان، فراش باشی، اصفهان، عراق، قاجار

۱. دکترای تاریخ ایران دوره اسلامی، پژوهشگر آزاد sbakhtiari88@gmail.com

مقدمه

مسعود میرزا ملقب به یمین الدوله و ظل السلطان (۱۲۶۶-۱۳۳۶ق) بزرگ‌ترین فرزند ناصرالدین شاه بود. به این دلیل که مادرش از خاندان قاجار نبود، ولیعهد نشد، اما به مدت بیش از یک دهه، با قدرت بلامنازع بر نیمی از کشور حکومت کرد. او در دوازده سالگی، نخستین تجربه حکومتش را کسب کرد و با جلب توجه پدر تاجدارش، در سی سالگی به دوران طلایی جایگاه سیاسی و اجتماعی خود دست یافت. یک دهه پس از آن در ۱۳۰۵ق به یکباره با استعفای اجباری از حکومت بر تمامی ایالات و ولایات تحت حاکمیتش به جز اصفهان، قدرت و نفوذ سیاسی خود را از دست داد. مصطفی قلی خان در دوره طلایی زندگی سیاسی ظل السلطان، فراش باشی او بود و با افزایش نفوذ و قدرت ظل السلطان، او نیز مدارج ترقی را طی نمود و به سمت فراش باشی هفده ایالت و ولایت نائل گردید. مصطفی قلی خان دو ماه پیش از سقوط ظل السلطان از اریکه قدرت، از منصب فراش باشی و حکومت عراق، یکی از مهم‌ترین ایالت‌های ایران در دوره قاجار عزل شد. پژوهش حاضر درصدد معرفی مصطفی قلی خان فراش باشی به عنوان یکی از صاحب‌منصبان دارالسلطنه اصفهان و پاسخگویی به پرسش‌هایی در مورد برخی از اقدامات و چگونگی اسناد و مدارک موجود درباره اوست. هدف پژوهش شناساندن مصطفی قلی خان فراش باشی به عنوان یکی از دولتمردان دوره قاجار و معرفی و تحلیل محتوایی برخی از نسخه‌های خطی و اسناد به دست آمده از مصطفی قلی خان از مراکز «سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مراکز اسناد آستان قدس رضوی (ساکماق)»، «سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما)»، «کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی (کِمام)» و «کتابخانه مرکزی شهرداری اصفهان (کمشا)» است.

با این‌که مصطفی قلی خان بیش از دو دهه یکی از صاحب‌منصبان ظل السلطان در اصفهان بود، اطلاعات ناچیزی از او در کتب تاریخی دوره قاجار می‌توان یافت. تشابه اسمی او با دیگر دولتمردان دارالخلافة و دارالسلطنه اصفهان و تبریز یکی از مهم‌ترین مشکلات تحقیق حاضر است. صرف نظر از مصطفی قلی خان میرپنج، مصطفی قلی خان عرب و مصطفی قلی خان قاجار که در دربار اصفهان حضور داشتند، فراش باشی مظفرالدین میرزا نیز نامش مصطفی قلی خان بوده است. نام تمامی این افراد در بیشتر کتب، اسناد و نسخه‌های خطی، مصطفی قلی خان فاقد پسوند آمده که شناسایی آن‌ها را بسیار مشکل نموده است. همچنین، بیشتر اسناد و نسخه‌های خطی مرتبط با مصطفی قلی خان، اسناد مالی است که به خط سیاق نوشته شده و اطلاعات چندانی درباره مصطفی قلی خان ندارد.

پیشینه پژوهش

درباره مصطفی قلی خان، فراش باشی ظل السلطان تحقیقاتی توسط نگارنده صورت گرفته که در حال حاضر دو مقاله آن انتشار یافته است. یکی با عنوان «بررسی اوضاع اجتماعی و اقتصادی عراق در دوره حکومت هشت ماهه مصطفی قلی خان فراش باشی» در ۱۳۹۸ش/ژوئن ۲۰۱۹م چاپ شده و نگارنده در آن به وضعیت عراق در دوره قاجار، چگونگی حکومت فراش باشی در عراق و دلایل عزل او از حکومت عراق و منصب فراش باشی

توجه داشته است. مقاله دوم با عنوان «فراز و فرود زندگی مصطفی قلی خان، فراش باشی ظل السلطان» در دسامبر ۲۰۲۳م/ دی ۱۴۰۲ش در مجله خاورمیانه‌شناسی بریتانیا منتشر شده است. نگارنده در این مقاله پس از معرفی مصطفی قلی خان به اقدامات او به عنوان فراش باشی ظل السلطان و کارگزار عمرانی دارالسلطنه اصفهان و شیوه حکومت او در ولایات مختلف پرداخته و دلایل عزل او و سرانجامش را شرح داده است. هر دو مقاله با موضوع پژوهش حاضر که به تحلیل محتوایی نسخه‌های خطی و اسناد مرتبط با مصطفی قلی خان پرداخته، تفاوت دارند. نسخه‌های خطی مطرح شده در این مقاله و برخی از اسناد، در نوع اطلاعاتی که به محقق می‌دهند، منحصر به فرد هستند و در رجال‌شناسی دوره قاجار و درآمدی که از آن منطقه به دست می‌آمده، اهمیت بسزایی دارند. شناسایی مستمری بگیران و افرادی که بنا به دلایلی از طرف دارالخلافه و یا دارالسلطنه اصفهان مشمول تخفیف مالیاتی می‌شدند، مناسبات و جایگاه آن افراد را با حکومت در آن دوره نشان می‌دهد. همچنین این نسخه‌های خطی، فهرستی از بناها، عمارات و مکان‌های عمومی مرمت و بازسازی شده در اصفهان دوره ظل السلطان را در اختیار محققان و مخاطبان تاریخ آن دوره قرار می‌دهد که بازنمایی وجهه دیگری از حکومت ظل السلطان است. بنابراین، در چارچوب پژوهش‌های تاریخی، نخستین بار است که موضوع فوق از این زاویه بررسی می‌شود.

روش پژوهش

این پژوهش به روش تحلیل تاریخی و با رویکرد توصیفی و تحلیلی بر اساس نسخه‌های خطی، اسناد آرشیوی، مطبوعات و منابع کتابخانه‌ای نگاشته شده است.

درآمدی بر زندگی مصطفی قلی خان فراش باشی

مصطفی قلی خان از خاندان خواجهگان شهرستان نور استان مازندران بود و نسب او به خواجه عبدالسلام ابوالصلت یکی از یاران امام رضا (ع) می‌رسید. این خاندان از ابتدای حضور سیاسی آقا محمدخان قاجار دارای مناصب و مشاغل دیوانی بودند. (هاسه‌گاو، ۱۳۹۱: ۵۲۳، ۵۱۹) مشهورترین عضو این خاندان در دوره قاجار، میرزا آقاخان نوری، دومین صدراعظم ناصرالدین شاه بود. بر اساس اسناد و مدارک، مصطفی قلی خان به همراه برادرش میرزا زکی خان از ۱۲۹۰ق تا ۱۳۱۲ق در دربار ظل السلطان خدمت می‌کرده است.

فراش باشی از دو واژه فراش^۱، اسم عربی و صیغه مبالغه فرش کردن و باشی^۲ پسوند ترکی به معنای سردهسته، رئیس و سرپرست شغل تشکیل شده و به سرپرست فراش‌ها گفته می‌شد که درواقع، رئیس پلیس و بازوی اجرایی احکام صادره از دربار، وزارت عدلیه، حکام و اعیان بود. (عین السلطنه، ۱۳۷۴: ۳۸۴۷/۵) مصطفی قلی خان به عنوان فراش باشی، مجری برقراری نظم و امنیت در دارالسلطنه اصفهان، نظارت بر اجرای حکم، برگزاری

1. Farāsh.
2. Bāshī.

اردوی نظامی، بازرسی، بازدید و انتظام امور سپاه، حل اختلافات و شورش‌ها در دیگر ایالات و ولایات تحت امر ظل‌السلطان و استقبال از شخصیت‌های مهم بود. (Bakhtiari, 2023: 7) او در قصر فراشخانه افزون بر چندصد فراش زیردست، دسته سواره نظام نیز داشت (مردوخ کردستانی، بی تا: ۲۱۰-۲۱۲؛ سنندجی، ۱۳۷۵: ۳۷۲-۳۷۵؛ ویلسن، ۱۳۶۳: ۶۱؛ فرهنگ اصفهان، ۱۲۹۹: ۵۱۷/۱۲۹، ۵۱۹/۱۳۰، ۵۳۷/۱۳۴، ۵۵۳/۱۴۰، ۱۳۰۳: ۱۴۵۹/۳۶۵). مصطفی قلی خان نائب‌الحکومه برخی از ولایات نیز بود. نخستین انتصاب او به حکومت که تاکنون به دست محقق رسیده، حکومت خوانسار و کمره است که در روزنامه ایران درج شده است (ایران، ۱۲۹۵: ۳/۲۵۳). او پیش از حکومت عراق، تجربه حکومت و مباشری ولایت‌های ابرقو، برزروджи، جولاهه، دهقان، سمیرم، نجف‌آباد، مبارکه لنجان و کرمانشاهان را داشت. (Bakhtiari, 2023: 11-13) مصطفی قلی خان پس از ساخت سربازخانه ناصری، در شعبان ۱۳۰۴ ق به حکومت عراق، مهم‌ترین ولایت تحت حکومت ظل‌السلطان، منصوب و پس از هشت ماه در ربیع‌الثانی ۱۳۰۵ ق از حکومت عراق و منصب فراش‌باشی عزل شد. او در دوره حکومت هشت ماهه‌اش اقدامات بسیاری در عراق در زمینه تشکیل اتاق تحقیق برای برقراری عدالت در احکام، ثابت نگه داشتن نرخ ارزاق عمومی، لایروبی و احیای قنات‌های عراق و بازگرداندن زارعین و کشاورزان به زمین‌های خالصة انجام داد. (بختیاری، ۱۳۹۸: ۵۶-۳۹) مصطفی قلی خان پس از عزل، با وقفه کوتاهی به حکومت اسفرجان، قمشه و جوی‌آباد نائل آمد. خبر عزل مصطفی قلی خان از منصب فراش‌باشی و حکومت عراق در سه شماره از روزنامه فرهنگ اصفهان چاپ شد. در شماره اول، خبر عزل مصطفی قلی خان از حکومت عراق و اعزام معدل‌الملک به جای او دیده می‌شود. در شماره بعدی دستخط ظل‌السلطان که از این پس هیچ‌کس حق ندارد مصطفی قلی خان را فراش‌باشی بخواند، درج شده است. فراش‌باشیگری حق میرزا زکی خان است و بس. در شماره بعد از آن، پاسخ ظل‌السلطان به تلگراف‌های مردم عراق در حمایت از حکومت فراش‌باشی چاپ شده است. ظل‌السلطان درایت و کاردانی مصطفی قلی خان را ستوده و در پایان با گفتن این‌که در دربار به حضور او نیاز دارد و معدل‌الملک فرد شایسته‌ای است، سعی بر متقاعدسازی آنان داشته است. (فرهنگ اصفهان، ۱۳۰۵: ۲۰۷۵/۵۱۹، ۲۰۸۷/۵۲۲) درج خبر عزل یک صاحب‌منصب به جز ظل‌السلطان در روزنامه فرهنگ برای نخستین بار، خبر از اهمیت این رویداد می‌دهد. (همان: ۲۰۸۸/۵۲۲-۲۰۸۷)

حسن جابری انصاری در یادداشت‌های تاریخی خود که به نظر می‌رسد در دهه سوم قرن چهاردهم هجری (۱۳۳۰-۱۳۲۰ ق) نوشته باشد، هنگامی که به انتصاب مصطفی قلی خان به حکومت عراق می‌رسد، می‌نویسد: «[...] وین یکی رنج برد از پی گنج [...] اردوی خسروی در شکارگاه عراق و محلات و هفتاد قلّه قبه بارگاه باوج مهروماه برافراشت.

وحشیان از حرمت دستش سوی پیکان او

پیش پیکان دو شاخش از برای سجدهگاه

پای‌کوبان آمدندی از سر حرص و هوا

شیر چون شاخ گوزنان پشت را کردی دوتا»

(یادداشت‌های تاریخی جابری انصاری، ۲۲)

۱. بخشی از قصیده خاقانی شروانی که جابری انصاری مصرع‌های آن را جابه‌جا نموده است.

این نسخه خطی، برای نخستین بار پرده از علت عزل مصطفی قلی خان از حکومت عراق برداشته است. نگارنده در مقاله «بررسی اوضاع اجتماعی و اقتصادی عراق در دوره حکومت هشت ماهه مصطفی قلی خان فراش باشی» به بررسی دلایل احتمالی عزل فراش باشی از حکومت عراق پرداخته که می توان به محبوبیت فراش باشی در نزد مردم اصفهان و عراق، کارشکنی صاحبان قدرت در عراق، اتهام اخلاص و فساد در عمل مالیات و طمع ظل السلطان به ثروت فراش باشی اشاره کرد. بنا به گفته جابری انصاری، کارشکنی صاحبان قدرت در عراق دلیل برکناری مصطفی قلی خان از حکومت عراق بود. ظل السلطان اموال مصطفی قلی خان را مصادره و تا مدت ها پس از حکومت عراق او را مقروض به مال دیوان و خزانه نمود. (Bakhtiari, 2023: 14-16) حکومت اسفرجان که نسخه خطی آن در ادامه خواهد آمد، به نظر می رسد بیشتر برای پرداخت قبض ها و طغراهای صاحب منصبان دربار و ظل السلطان بوده است. (کتابچه جمع و خرج اسفرجان، ۱۱-۸)

مصطفی قلی خان یکی از اعضای «انجمن معارف» بود که ظل السلطان در ۲۲ محرم ۱۲۹۸ ق به منظور مشخص نمودن «نواقص و موانع ترقی و تربیت فرزندان مملکت» و اندیشیدن به تدابیری «برای آبادی و عمران مملکت و ترقی ملت» تأسیس نمود. (فرهنگ اصفهان، ۱۲۹۸: ۳۲۹/۸۳) فراش باشی به عنوان یکی از اعضای انجمن معارف دارالسلطنه اصفهان در اجرای طرح های عمرانی مصوب انجمن نقش بسزایی داشت. همچنین، او کارگزار تعمیر و بازسازی مغازه های اطراف میدان نقش جهان، مرمت سردر قیصریه، بازسازی و تغییر کاربری کاروانسرای مادر شاه و بازارچه کنار آن به سربازخانه فتحیه، بازسازی و مرمت سربازخانه چهارحوض، ساخت سربازخانه ناصری، تعمیر و مرمت عمارات چهل ستون، رکیب خانه، کاج، هفت دست و چهل ستون و کاروانسرای مخلص و تکیه دولت و امامزاده احمد، سنگفرش نمودن خیابان چهارباغ و تعمیر و بازسازی پل های خواجه و سی و سه پل و مارنان بود. (کتابچه مخارج بنایی سربازخانه و سایر عمارات، ۹۷-۱۰؛ فرهنگ اصفهان، ۱۳۰۳: ۱۴۲۸/۳۵۷-۱۴۲۷) مهم ترین بنایی که در ساخت آن نقش بسزایی داشت، سربازخانه ناصری بود که در ۱۳۰۴ ق در شمال غربی میدان نقش جهان ساخته شد و در ۱۳۱۱ ق توسط ظل السلطان ویران گردید.

همان طور که گفته شد، به سختی می توان مطلبی درباره مصطفی قلی خان در منابع یافت. در بین آثار و بناهایی که فراش باشی در مرمت و بازسازی آن نقش داشته، تنها نام او بر سردر قیصریه دیده می شود. این بنای عصر صفوی در ضلع شمالی میدان نقش جهان قرار دارد. در دوره حکومت ظل السلطان پس از تعمیر و مرمت بازار، سه کتیبه کاشی کاری به سردر افزوده شد. کتیبه اول به معرفی ظل السلطان و ایلات و ولایات تحت حاکمیت او در ۱۲۹۸ ق پرداخته و کتیبه دوم که سمت غربی سردر قرار دارد، نام مصطفی قلی خان به این صورت آمده است: «بسعی مقرب الحضرت الولا مصطفی قلی خان فراش باشی باتمام رسید». کتیبه سوم نام کاشی کار نوشته شده است. (تصویر ۱)

تصویر ۱: سردر قیصریه میدان نقش جهان (آرشیو فاطمه و زهرا گرجی)

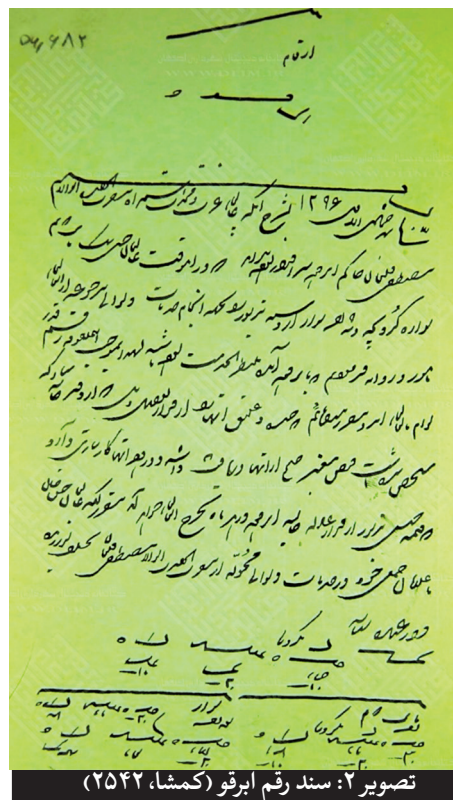
بیشتر منابعی که درباره مصطفی قلی خان موجود است صرف نظر از روزنامه فرهنگ اصفهان، اسناد و نسخه های خطی مالی است که در ادامه به معرفی و تحلیل محتوای هریک به ترتیب تاریخی پرداخته می شود.

سند رقم^۱ برای حاکم ابرقو در ۱۲۹۶ق

ابرقو در کتب تاریخی به نام های ابرقوه، ابرکوه، برکوه، ابرقویه، ورقو و ورکوه نیز آمده است. این قصبه در دوره قاجار یکی از توابع اصفهان بود (شیروانی، بی تا: ۶۱/۱) و دارالسعاده خوانده می شد. (مهدوی، ۱۳۸۶: ۴۶/۱) ابرقو در دهه ۳۰ شمسی یکی از بخش های یازده گانه شهرستان یزد بود که شامل سی آبادی کوچک و بزرگ می شد و مرکز آن ابرقو بود. گنبد عالی، مسجد جامع و مقبره سیدان از آثار تاریخی آن منطقه است و شغل اهالی آن زراعت و صنایع دستی زنان، کرباس بافی بود. (فرهنگ جغرافیایی ایران، ۱۳۳۲: ۲/۱۰) بر اساس سند رقم که از دارالسلطنه اصفهان صادر شده، مصطفی قلی خان فراش باشی در جمادی الاول ۱۲۹۶ق حاکم ابرقو بوده است. در این سند آمده که مصطفی قلی خان باید جیره و علیق حسن بیگ نایب دوم سواره کردبچه و نه سوار اروسیه^۲ را مطابق آنچه در دفترخانه مبارکه مشخص شده، تأمین نماید و قبض صحیح معتبر از آنان دریافت کرده و در وجه آنان کارسازی نموده و مناسب با قیمت جنس مزبور در ابرقو در همراه به خرج آنان بنگارد. همچنین حسن خان و جمعی غلامان او در هنگام انجام خدمات دیوانی محوله، نباید از مصطفی قلی خان تخلف بورزند. (کمشا،

۱. در دوره قاجار، رقم به احکام و دستورات و خطابه هایی اطلاق می گردید که از جانب ولیعهد، شاهزادگان حاکم ولایات صادر می شد. (قائم مقامی، ۱۳۵۰: ۷۱)
۲. روسیه.

۲۵۴۲) نکته‌ای که باید به آن توجه داشت این است که در این سند، لقب مصطفی قلی خان مقرب الحضرة الوالا نوشته شده است. (تصویر ۲)

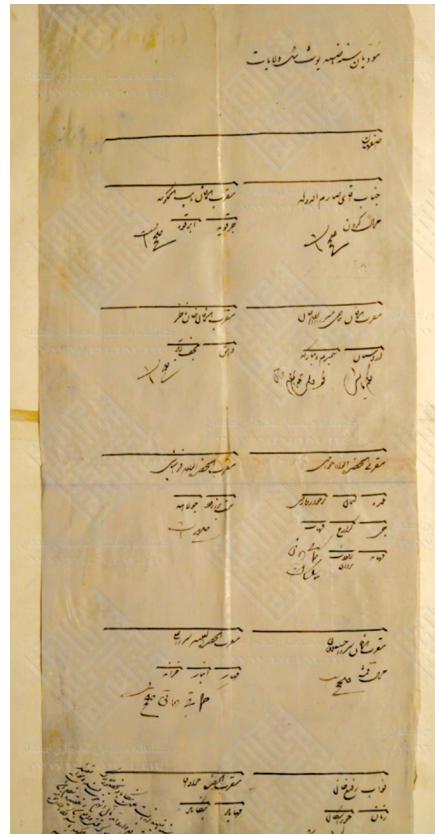
تصویر ۲: سند رقم ابرقو (کمشا، ۲۵۴۲)

مؤدیان سنه ماضیه یونتئیل^۱ ولایات

در این برگ سند، مؤدیان مالیاتی سنه یونتئیل ولایات به طور خاص اصفهان معرفی شده‌اند. به نظر می‌رسد هریک از آن افراد با نوشتن عبارت «صحیح است» و یا نوشتن اسم خود، مسئولیت مذکور را پذیرفته‌اند. ابوالفتح خان صارم‌الدوله، داماد ناصرالدین‌شاه، محال کرو، مقرب‌الخاقان نائب‌الحکومه رکن‌الملک، جرقویه^۲ و ابرقوه، مقرب‌الخاقان حاجی میرزا ابراهیم خان سرتیپ منطقه سمیرم و مبارکه، حکیم‌باشی اردستان،

۱. یونتئیل، هفتمین سال از سال‌های دوازده‌گانه تقویم ترکی به معنی سال اسب است که در آن از ۱۸ فوریه ۱۸۸۲م مطابق ۲۹ ربیع‌الاول ۱۲۹۹ق آغاز و در ۷ فوریه ۱۸۸۳م / ۲۹ ربیع‌الاول ۱۳۰۰ق پایان یافته است.
۲. جرقویه یا گرکویه در جنوب شرقی اصفهان قرار دارد. در دوره قاجار این منطقه دارای دو بخش جرقویه علیا و سفلی بوده و بزرگ‌ترین قریه آن پیکان نام داشته است. (شیروانی، بی‌تا: ۱۹۹)

مقرب الخاقان خان ناظر دهق^۱ و نجف آباد و مقرب الحضرة الولا فراش باشی سمت برزورد^۲ و جولاها^۳، از جمله مؤدیان مالیاتی اصفهان در ۱۲۹۹ ق بوده اند. (کمشا، ۲۰۴۸) بر اساس این سند، مصطفی قلی خان در ۱۲۹۹ ق مؤدی مالیاتی جولاها و برزودجی (بخشی از شهر اصفهان) در کنار دیگر صاحب منصبان معتبر دارالسلطنه اصفهان بوده است. البته به نظر می رسد که فراش باشی در کل دوره خدمت خود مباشر و مؤدی مالیاتی جولاها بوده باشد و پس از این، امتیاز به برادرش میرزا زکی خان رسیده است، زیرا در ۱۳۰۲ ق که خبر سرقت اموال خواجه یوسف تاجر ساکن در روستای جولاها در روزنامه فرهنگ اصفهان چاپ شد، مباشری و ضابطی عمل جولاها را هنوز بر عهده داشت. (فرهنگ اصفهان، ۱۳۰۲: ۲۸۶/۱۱۴۴-۱۱۴۳) شایان ذکر است، در این سند نیز لقب مصطفی قلی خان «مقرب الحضرة الولا» ذکر شده است. (تصویر ۳)

تصویر ۳: مصطفی قلی خان مؤدی مالیاتی برزورد و جولاها (کمشا، ۲۰۴۸)

۱. دهق، معرب واژه دهک است. این قریه در دهستان علویجه شهرستان نجف آباد قرار دارد. (مهیار، ۱۳۸۲: ۴۰۰)
۲. برزورد یا برزودجی از دو واژه برز و یا ورز به معنی ورزیدن و کشت کار و رود تشکیل شده و نام قسمتی از بلوک جی است که در ساحل جنوبی زاینده رود واقع شده است. (هنر، ۱۳۸۶: ۴۱؛ مهیار، ۱۳۸۲: ۱۹۹)
۳. جولاها از واژه جولا به معنی بافنده و شعر باف گرفته شده و منظور جلفای امروزی است.

نسخه خطی مفصاحساب^۱ سمیرم و نجف آباد

نسخه خطی «مفصاحساب سمیرم و نجف آباد و غیره» نخستین کتابچه مالی مصطفی قلی خان فراش باشی است که تاکنون نگارنده به آن دست یافته است. این کتابچه شامل قبوض قیمت، مستمری، عوض و خزانه، مالیات و تخفیف آن، مقرری، موجب، اجرت، سیوروسات^۲ و علیق الدواب^۳ ساکنان سمیرم، نجف آباد، دهقان، برزرو و مبارکه لنجان و برخی از صاحب منصبان و شاهزادگان دارالسلطنه اصفهان است و ارقام واحدهای وزن ندارد. این کتابچه به خط شکسته نستعلیق و سیاق بر روی کاغذ آبی رنگ نوشته شده و جنس جلد آن گالینگور است. این نسخه سیزده برگ دارد که شش برگ آن دارای متن است. یک برگ پس از آستربردقعه در ابتدا (برگ سوم) و انتهای نسخه (برگ یازدهم) قرمز رنگ است. بر روی برگ قرمز رنگ ابتدای نسخه، عنوان دقیق کتابچه «سواد کتابچه مفصاحساب نیلان نیل^۴ مقرب الحضرت الوالا مصطفی قلی خان فراش باشی از بابت سمیرم و نجف آباد و غیره» نگاشته شده است. بر روی صفحه هفتم در حاشیه راست آن «محل مهر میرزا حبیب اله خان» نوشته شده که مهور به مهر او نیست، زیرا سواد نسخه اصلی است. نسخه اصلی در دفترخانه ظل السلطان نگهداری می شده است. میرزا حبیب اله خان انصاری، ملقب به مشیرالملک، یکی از منشیان حاضر در خدمت ظل السلطان در دربار اصفهان بود. (ساکماق، ۱۳۰۷: ۷۳۰) او در شوال ۱۲۹۵ ق به دلیل «راست قلمی و صداقت در سر رشته داری عمل اصفهان [...] بلقب جلیل خانی سرافراز» شد (ساکماق، ۱۳۰۷: ۶۵۹) و از ۱۳۰۰ ق بنا به فرمان ناصرالدین شاه «محض شمول مکارم خسروانه»، موجب او با سمت «مستوفی و پیشکار ادارات» ظل السلطان مبلغ چهارصد تومان تعیین گشت (ساکما، ۱۳۳۴/۹۹۷: ۳) که در برابر حقوق سالیانه هفت تومانی یک سرباز (Sheil, 1856: 385)، مبلغ قابل توجهی است.

متن نسخه از صفحه هشتم با دو عبارت «هوالله تعالی شأنه العزیز» و «کتابچه جمع و خرج^۵ سنه ماضیه نیلان نیل محال سمیرم و نجف آباد و غیره ابواب جمعی مقرب الحضرة الوالا مصطفی قلیخان فراش باشی» آغاز شده است. مبلغ کل آن «مفرده مطابق حشو دستورالعمل» ۲۴ هزار و ۵۵۳ تومان و ۲۱۳۸ دینار بود که به سیاق نوشته شده است. در این صفحه در جهت مخالف آن، مستوفی دارالسلطنه حدود سه ماه پس از اتمام سال مالی نیلان نیل تحشیه زیر را در کنار «محل مهر مبارک» نوشته است: «حکم والا شد، آنکه مقرب الحضرت الوالا مصطفی قلیخان فراش باشی بعواطف حضرت امجد اسعد والا مستظهر بوده، بداند جمع و خرج سنه ماضیه نیلان نیل محال سمیرم و نجف آباد و غیره ابواب جمعی عالیجاه از قراری است که مقرب الخاقان مستوفیان و سر رشته داران دفترخانه مبارکه در این کتابچه صحیحه مشخص و معین نموده اند. باید اسناد خرجی که دارد،

۱. سند تسویه حساب.

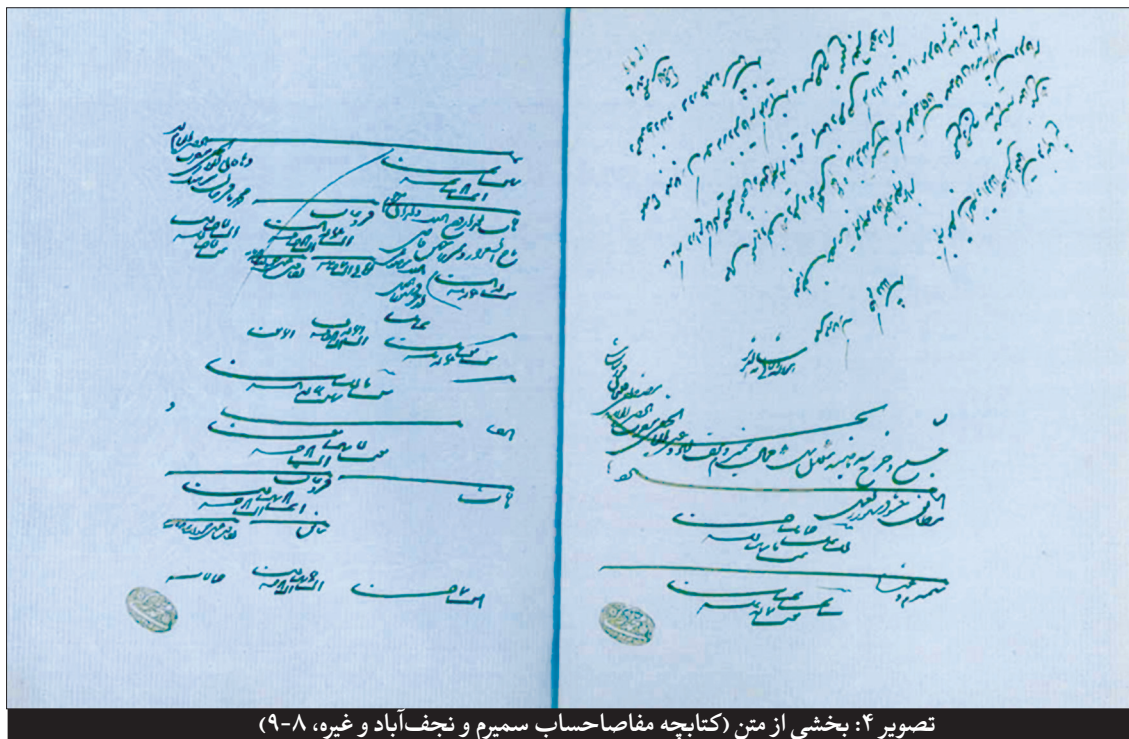
۲. خواروباری که موقع حرکت لشکر فراهم می کنند.

۳. کاه و جوی چهارپایان.

۴. نیلان نیل، ششمین سال از سال های دوازده گانه تقویم ترکی به معنی سال مار است که در آن سال از ۳۰ ژانویه ۱۸۸۱ مطابق ۲۸ صفر ۱۲۹۸ ق آغاز و در ۱۷ فوریه ۱۸۸۲ م / ۲۸ ربیع الاول ۱۲۹۹ ق پایان یافته است.

۵. جمع و خرج به معنی تسویه حساب و ثبت آن است.

تماماً را به دفترخانه بسپارد و این کتابچه ممهور به مهر مبارک را در دفترخانه گذرانیده، سند خرج صحیح معتبر خود داند و محفوظ دارد و در عهده شناسد. فی شهر جمادی الاخره ۱۲۹۹». (کتابچه مفصاحساب سمیرم و نجف آباد و غیره، ۸) (تصویر ۴)

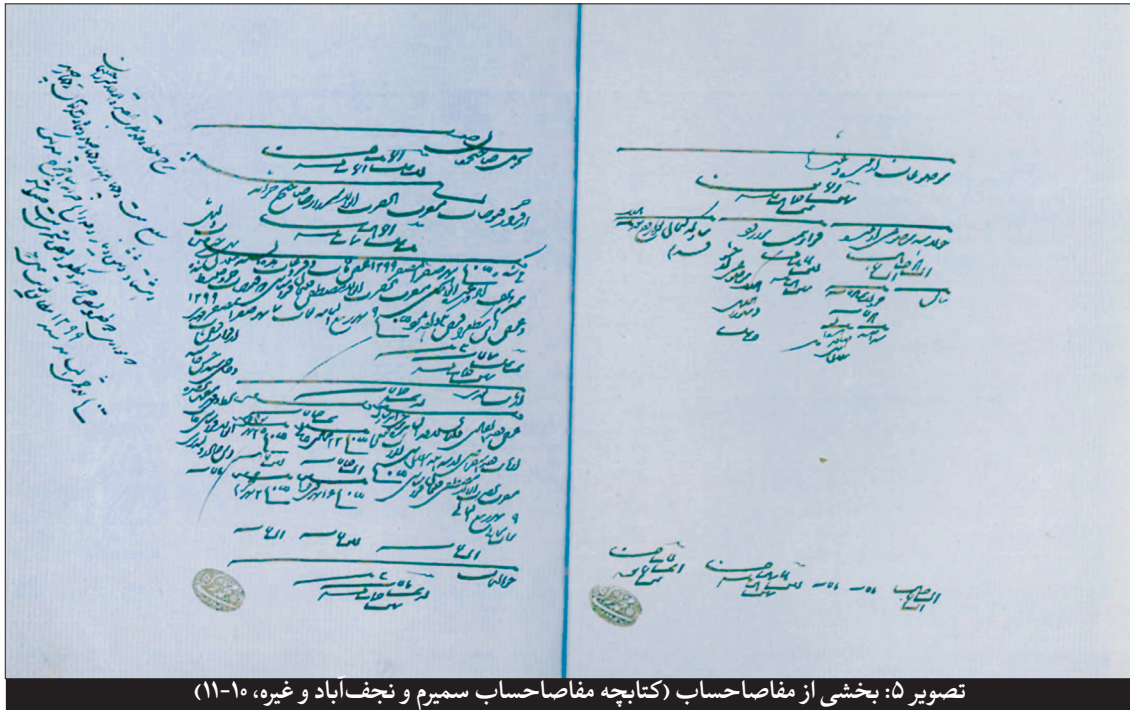

تصویر ۴: بخشی از متن (کتابچه مفصاحساب سمیرم و نجف آباد و غیره، ۸-۹)

تمامی صفحات دارای متن و ممهور به مهر «محمد زکی» است. میرزا زکی خان، برادر مصطفی قلی خان فراش باشی است. همان طور که گفته شد، او پس از برکناری مصطفی قلی خان، فراش باشی ظل السلطان گردید. او اسناد خرجی را که مستوفیان و سررشته داران دفترخانه صادر کردند، تأیید نموده است. به نظر می‌رسد مصطفی قلی خان برادرش را به نیابت از خودش به آن مناطق فرستاده باشد. با توجه به این که او در همین بازه زمانی در حال بازسازی سربازخانه نقش جهان و چهارحوض و دیگر عمارت‌های دولتی بوده است، در صفحه شانزدهم همین نسخه میرزا زکی خان، قبض‌های جزو را دریافت و عوض آن را صادر کرده است: «مستمری از قرار یکطغرا قبض به مهر جناب مولوی ملاباشی به تاریخ شهر جمادی الثانی ۱۲۹۹ عوض قبض جزو مستمری سنه ماضیه ثیلان ثیل از باب وظایف از بابت برزودجی و نجف آباد و سمیرم، جمعی مقرب‌الحضرت الوالا محمدولی فراش باشی بتاریخ شهر جمادی الثانی که قبوضات جزو دریافت و عوض این قبض یکی داده شود توسط مقرب‌الحضرت الوالا میرزا زکی خان». (کتابچه مفصاحساب سمیرم و نجف آباد و غیره، ۱۶)

ظل السلطان او را نیز همانند برادرش دارای کفایت و بی‌طمع می‌دانست و در پیش‌نویس حکمی، نیابت حکومت خوانسار را به او سپرده است. (ساکماق، ۲۰۱۱: ۷؛ ۱) همچنین، او نائب‌الحکومه سمیرم، برزودجی، فریدن، جولاها و مبارکه طی ۱۳۰۵ ق تا ۱۳۰۸ ق بوده است. (ساکماق، ۲۰۱۱: ۷؛ ۴؛ ۱۰۵۶۶۹: ۱-۱۳؛ ۱۰۵۷۸۶: ۱۰-۱)

در این نسخه، قبوض دریافتی و یا عوض در متن و یا حاشیه آن به طور دقیق شرح داده شده است. (تصویر ۵) یکی «قبض یکی شده بتاريخ شهر صفرالمظفر ۱۲۹۹ عوض مالیات و فروعات هذه السنه [...]» است که عوض آن یک طغرا به تاریخ نهم ربیع الثانی صادر شده است و دیگری «قبض عوض وجه القلمی دارالخلافه الباهره برحسب امر مبارک از بابت وجه استقراضی سنه آتیه ثیلان ثیل» است. در حاشیه نیز شرح خط و مهر مقرب الحضرت الوالا میرزا حسن خان در گرفتن دو طغرا قبض خزانه و یک طغرا قبض مستمری آمده است.

تصویر ۵: بخشی از مفاصاحساب (کتابچه مفاصاحساب سمیرم و نجف آباد و غیره، ۱۰-۱۱)

در پایان نیز محتوای اسناد خرج و قبوضات تصدیق و تأیید شده است: «بتاریخ پنجم شهر رجب المرجب ۱۲۹۹ در دفترخانه مبارکه بحضور مقرب الخاقان مستوفیان عظام بجمع و خرج معامله سنه ماضیه ثیلان ثیل محال سمیرم و نجف آباد و غیره جمعی مقرب الخاقان مصطفی قلیخان فراش باشی رسیدگی شد و محاسبه از قرار این کتابچه صحیحه ممهوره بمهر مبارک تشخیص و تفریغ یافت و اسناد خرج آن نزد مقرب الحضرت العلیه میرزا حسینخان سررشته دار و حافظ اسناد خرج ضبط گردید و این کتابچه سند خرج به مشارالیه داده شد. هرگاه بعدذلک از بابت معامله سنه ثیلان ثیل سندی نزد مشارالیه ابراز شود باطل و عاطل و از درجه اعتبار ساقط و هابط است و حساب جمعاً خرجاً همین است که در این کتابچه تشخیص یافته تا واضح باشد. (همان: ۱۱)

این نسخه خطی فقط درباره مالیات و تخفیفات مرحمتی نیست، بلکه در این کتابچه مالی، شرح دیگر پرداختی های مصطفی قلی خان مانند قبوض مقرری عمه جات و سایر شاهزادگان و مواجب قشون، برخی هزینه های سپاه در آن سال، هزینه لایروبی قنات های خالصه جات و درخت کاری میدان نقش جهان آمده است. شایان ذکر است که در این نسخه خطی نیز، لقب مصطفی قلی خان، مقرب الحضرة الوالا آمده است.

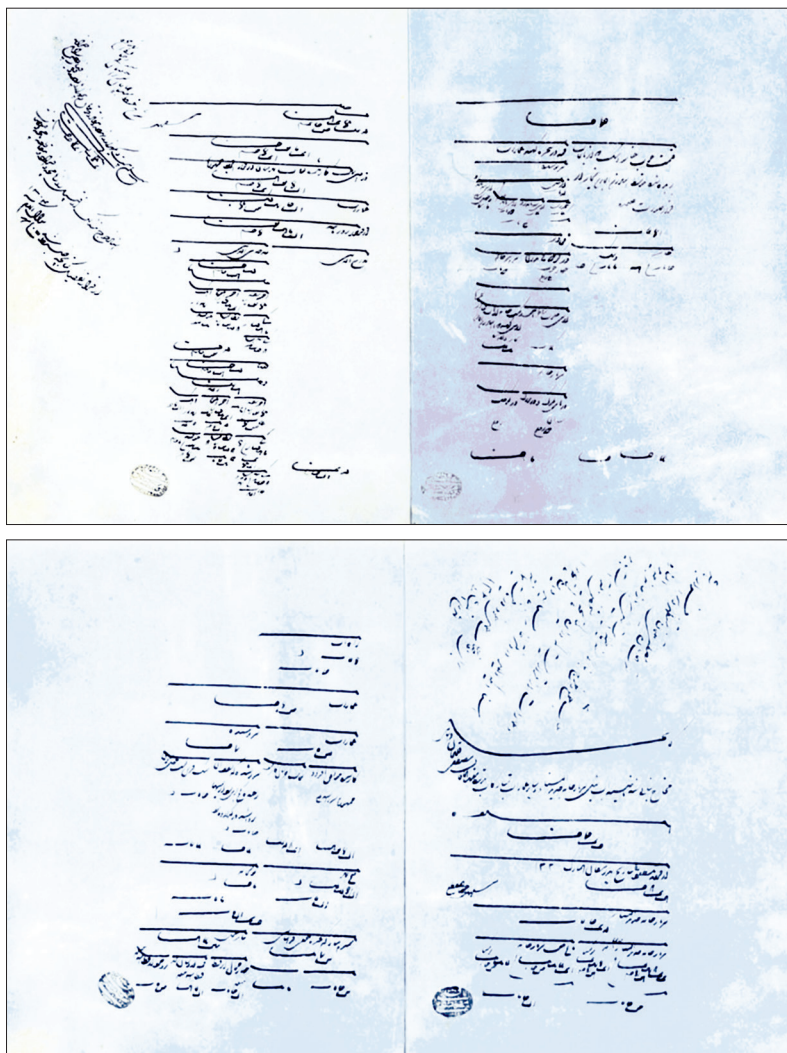
نسخه خطی مخارج بنایی سربازخانه و سایر عمارات

نسخه خطی «کتابچه مخارج بنایی سربازخانه و سایر عمارات» مهم‌ترین کتابچه‌ای است که از مطالعه زندگی مصطفی قلی‌خان فراش‌باشی به‌دست آمده است. این کتابچه منحصر به فرد، در بازه زمانی ساخت سربازخانه ناصری (۱۳۰۳-۱۳۰۴ق) تهیه شده است. فراش‌باشی به‌عنوان کارگزار اجرایی طرح‌های عمرانی ظل‌السلطان، همزمان با ساخت سربازخانه ناصری که پس از عمارت مسعودیه در تهران، باشکوه‌ترین بنایی بوده که ظل‌السلطان ساخته (فرهنگ اصفهان، ۱۳۰۳: ۱۵۲۴/۳۸۱-۱۵۲۳)، بسیاری از کاروانسراها، پل‌ها و بناهای تاریخی اصفهان را بازسازی، مرمت و تعمیر نمود و در این نسخه مخارج آن و حقوق و دستمزد معمار، نجار، نقاش و باغبان و کارگران بنایی جزء به جزء و فرد به فرد به صورت روزانه آمده است.

این نسخه با ۵۲ برگ که ۴۵ برگ آن دارای متن است، به خط نستعلیق دیوانی و سیاق نوشته شده و جنس جلد آن گالینگور است. آستر بر درقه نسخه، کاغذ فرنگی سفید است و یک برگ پس از آن در ابتدا (برگ سوم) و انتهای نسخه (برگ پنجاه و یکم) قرمز رنگ است. بقیه صفحات نسخه، آبی رنگ تیره و روشن است و یک‌دست نیست. عنوان نسخه بر روی برگ قرمز رنگ در ابتدای نسخه چنین نوشته شده: «کتابچه جمع و خرج بنایی سینه ماضیه ایت‌ئیل^۱ عمارات و سربازخانه‌های معتمد‌الخاقان فراش‌باشی». بالای کلمه ایت‌ئیل سال «۱۳۰۳» نوشته شده است. در حاشیه بالای همین صفحه نوشته شده «ثبت و مقابله شد».

متن نسخه از برگ چهارم شروع شده و در برگ چهل و هشتم خاتمه یافته است. در برگ چهارم در آغاز نسخه «هو، کتابچه مخارج بنایی سینه ماضیه ایت‌ئیل سربازخانه جدید‌البناء و سایر عمارات مبارکات بتوسط معتمد‌الخاقان مصطفی قلی‌خان فراش‌باشی» نوشته شده است. در حاشیه بالای همین صفحه در جهت مخالف نوشته شده: «مقرب‌الخاقان مصطفی قلی‌خان مستظهر و سرافراز باشد حساب جمع و خرج بنائی سینه ماضیه ایت‌ئیل سربازخانه جدید‌البناء از قرار است که در این کتابچه تشخیص یافته است. باید اسنادیکه دارید در دفترخانه بسپارید و این کتابچه را برای مفاصاحساب عمل خود دریافت نمایید. شهر ربیع‌الثانی ۱۳۰۶». به عبارت دیگر، حدود دو سال پس از ساخت سربازخانه و یک سال پس از عزل مصطفی قلی‌خان از منصب فراش‌باشی و حکومت عراق و استعفای ظل‌السلطان از حکومت ایالات و ولایات به جز اصفهان، قبوضات و حساب جمع و خرج مصطفی قلی‌خان مورد تأیید قرار گرفته، فهرست شده تا او اسناد خرج را تحویل دهد. این در حالی است که مقرب‌الخاقان میرزا حسین خان مستوفی در حاشیه برگ ششم، در تاریخ شوال ۱۳۰۴ق بر محتوای نسخه صحه گذاشته و تأکید دارد «اسناد خرج از قبیل روزنامه‌چه، مقاطعه‌نامه‌چه و قبوضات موجود است». (تصویر ۶)

۱. ایت‌ئیل، یازدهمین سال از سال‌های دوازده‌گانه تقویم ترکی به معنی سال سگ است که در آن سال از ۴ فوریه ۱۸۸۶م مطابق ۲۹ ربیع‌الثانی ۱۳۰۳ق آغاز و در ۲۳ ژانویه ۱۸۸۷م / ۲۷ ربیع‌الثانی ۱۳۰۴ق پایان یافته است.

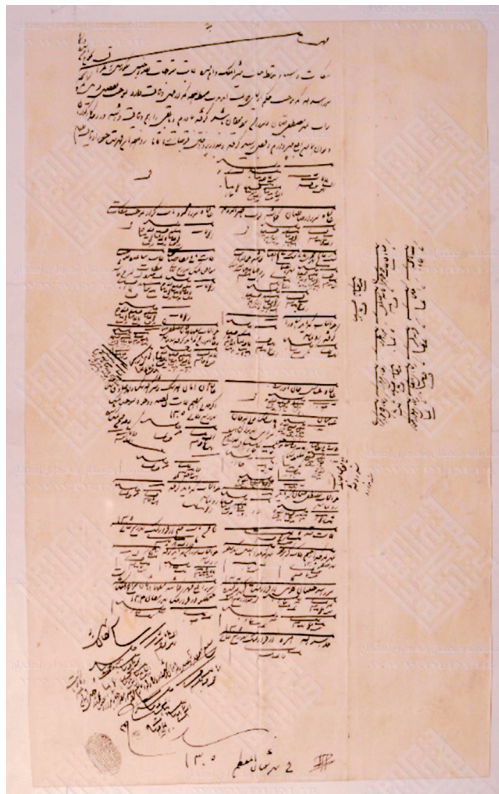

تصویر ۶: بخش از متن (کتابچه مخارج بنایی سربازخانه و سایر عمارات، ۸-۱۱)

ازجمله بناهایی که به بازسازی و مرمت آن‌ها در این نسخه اشاره شده است، می‌توان به عمارت سرپوشیده، چهل‌ستون، رشک‌جنان، رکیب‌خانه، عمارت کاج، هفت‌دست و کاروانسرای مخلص، تکیه دولت و امامزاده احمد، سنگفرش نمودن خیابان چهارباغ و تعمیر و بازسازی پل‌های خواجو و سی‌وسه پل و مارنان، سربازخانه چهارحوض، فتح‌آباد و میدان نقش جهان اشاره نمود. در این نسخه آمده که سردر میدان مشق (نقش جهان) را استاد عبدالرحیم، کاشی‌کاری نموده و «خاک‌برداری و سطح نمودن جلو سردر میدان مشق» توسط فردی به نام حیدر صورت گرفته است. همچنین درها و ارسی‌های کهنه دوره صفوی را به استاد زین‌العابدین نجار تحویل دادند و به جای آن چوب چنار و سبک خریداری نمودند. (کتابچه مخارج بنایی سربازخانه و سایر عمارات، ۱۰) (تصویر ۶) در آخرین صفحه دارای متن نسخه، مستوفی دفترخانه نگاشته که ظل‌السلطان حکومت عراق را که جابری انصاری آن را گنج توصیف کرده، به مصطفی قلی خان در ازای خدماتی که در آن سال انجام داده، واگذار کرده است. لقب مصطفی قلی خان در این کتابچه، معتمد‌الخاقان و مقرب‌الخاقان آمده است.

سند فهرست میرزا اسدالله در ۱۳۰۵ ق

پس از مصطفی قلی خان، معدل الملک و پس از او میرزا اسدالله خان حاکم عراق شد. در سند فهرست، میرزا اسدالله خان تعهد نموده که تمسکات و اسنادی که توسط مشیرالملک از بابت متوجهات نقد و جنس تنگوزئیل^۱ عراق یعنی دوره حکومت مصطفی قلی خان باقی مانده را برحسب حکم اولیای دولت تحویل گرفته و هر آنچه برات با مهر مصطفی قلی خان و میرزا حسن در محل باشد، گرفته بیاورد و مابقی را هم دریافت داشته در وجه کارگزاران دیوان اعلیٰ پردازد و قبض رسید گرفته و بعد از پرداختن، قبوضات را تماماً رد نموده، این فهرست را دریافت دارد. (کمشا، ۱۹۳۷)

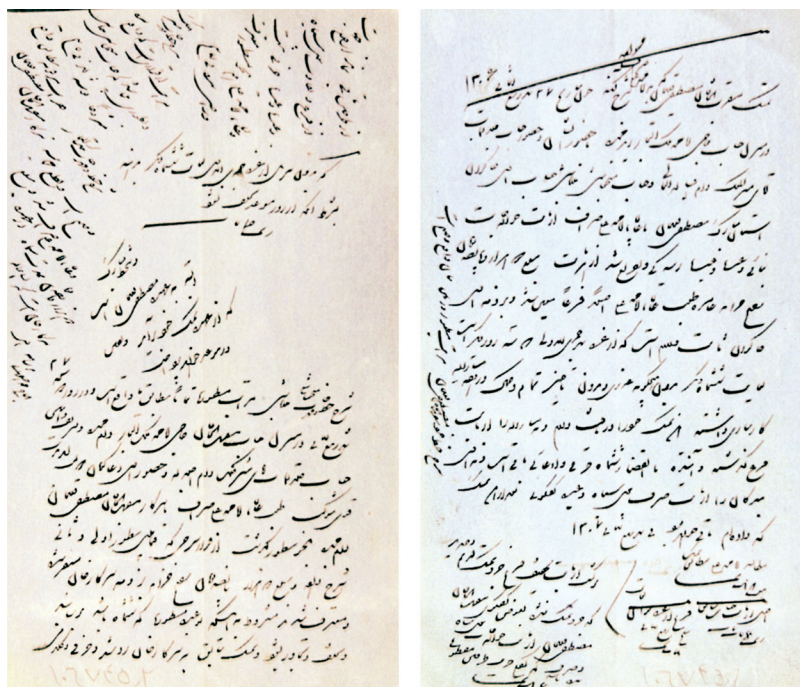
تصویر ۷: تحویل گرفتن برات‌هایی با مهر مصطفی قلی خان در عراق (کمشا، ۱۹۳۷)

سند بدهی مالی مصطفی قلی خان به محمدعلی صراف

این سند سواد است. مصطفی قلی خان در ۲۷ ربیع‌الثانی ۱۳۰۶ ق در منزل حاجی آقا احمد ملک‌التجار با حضور مشیرالملک، منجم‌باشی، ملاباشی و آقا محمدعلی صراف تعهد نمود که بدهی صراف را بابت حواله جات بنایی و غیره به مبلغ دو هزار و پانصد تومان وجه رایج خزانه به مدت شش ماه بدون هیچ‌گونه عذر و تأخیر تمام

۱. تنگوزئیل، دوازدهمین سال از سال‌های دوازده‌گانه تقویم ترکی به معنی سال خوک است که در آن سال از ۲۴ ژانویه ۱۸۸۷ م مطابق ۲۸ ربیع‌الثانی ۱۳۰۴ ق آغاز و در ۱۱ فوریه ۱۸۸۸ م / ۲۸ جمادی‌الاول ۱۳۰۵ ق پایان یافته است.

و کمال کارسازی داشته این تمسک را دریافت دارد. بر ظهر این برگ منجم باشی و ملک التجار و ظل السلطان شرحی نگاشتند که سواد آن در آرشیو آستان قدس رضوی موجود است. ظل السلطان نوشته است: «البته به عهده مصطفی قلیخان است که از عهده تمسک خود برآید و یقین در موعد خواهد پرداخت». (ساکماق، ۱۰۶۷۴۵: ۲) بر اساس این سند منحصر به فرد، مصطفی قلی خان مجبور بوده هزینه‌ها و مصارف بنایی عمارات دولتی را بپردازد. حضور صاحب منصبان و بزرگان متنفذ اصفهان در منزل ملک التجار برای وساطت و خاتمه اختلاف مالی بین مصطفی قلی خان و محمدعلی صراف و تحشیه‌های شاهزاده و ملک التجار و منجم باشی نشان از اهمیت جایگاه مصطفی قلی خان و یا محمدعلی صراف نزد آنان دارد. در این سند نیز لقب مصطفی قلی خان، مقرب الخاقان ذکر شده است.

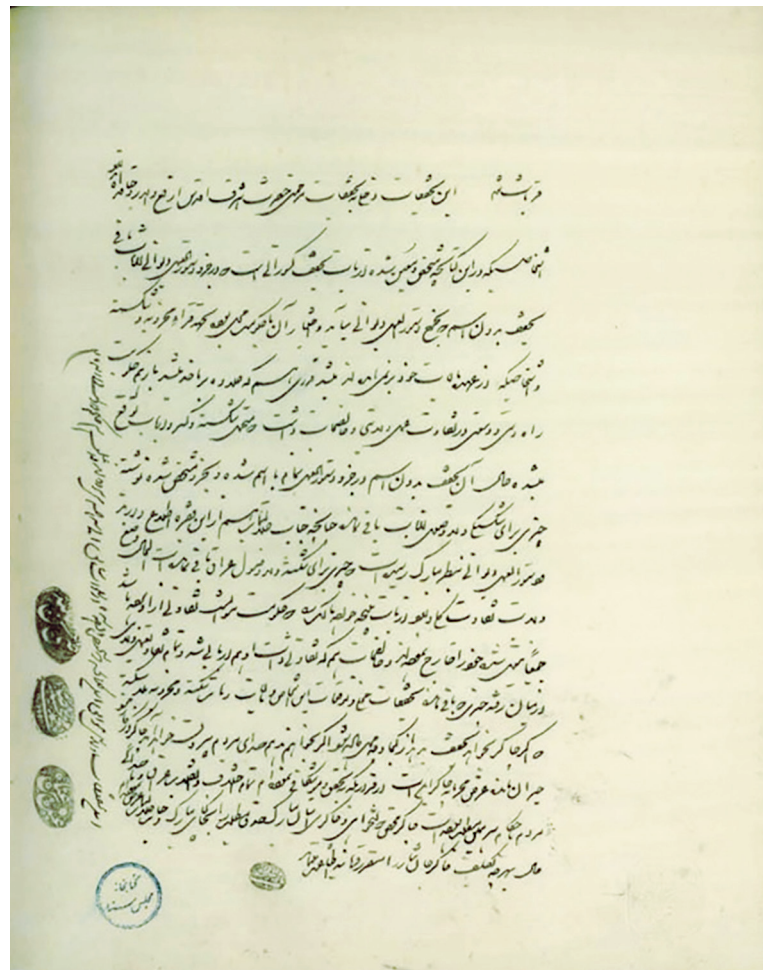
تصویر ۸: تمسک مقرب الخاقان مصطفی قلی خان (ساکماق، ۱۰۶۷۴۵: ۲-۱)

نسخه خطی عراق

نسخه خطی کتابچه تخفیفات و کسور دهات مخروبه عراق بارس‌ئیل^۱ درباره تخفیفات مالیاتی و مستمری است که مصطفی قلی خان فراش باشی در دوره حکومت هشت ماهه خود در عراق به «سادات، علماء و آقایان»، برخی از تجار و ساکنان «دهات شکسته و مخروبه» داده است. این کتابچه نه تنها اعداد و ارقام جنس ندارد، بلکه شامل اسناد خرج و سایر قبوضات و مفاصاحساب هم نیست. به نظر می‌رسد این نسخه برای توجیه باقی

۱. بارس‌ئیل، سومین سال از سال‌های دوازده‌گانه تقویم ترکی به معنی سال پلنگ است که در آن سال از ۲۱ ژانویه ۱۸۹۰م مطابق ۲۹ جمادی الاول ۱۳۰۷ق آغاز و در ۸ فوریه ۱۸۹۱م/ ۲۸ جمادی الثانی ۱۳۰۸ق پایان یافته است.

حساب مصطفی قلی خان و مخارج حکومت عراق نگاشته شده باشد. این نسخه به خط شکسته نستعلیق و سیاق بر روی کاغذ سفید فرنگی نوشته شده و جنس جلد آن گالینگور است.

تصویر ۹: بخشی از متن (کتابچه تخفیفات و کسور دهات مخروبه عراق، ۱۸)

این کتابچه چهارده برگ دارد که شش برگ آن دارای متن است. یک برگ پس از آستربردقه در ابتدا و انتهای کتابچه آبی رنگ است. در ابتدای نسخه، عنوان دقیق آن «کتابچه تخفیفات کسور اهالی و شکسته و مخروبه عراق سوای تخفیفات مرحمتی که موافق طومار ممهور است» نگاشته شده است. محتوای نسخه، مبلغ کل ندارد و حشو در دستورالعمل هم نیست. در پایان نسخه، مصطفی قلی خان شرح مفصلی درباره این که تخفیفات، دخلی به تخفیفات مرحمتی ندارد و «اشخاصیکه در این کتابچه مشخص و معین شده از بابت تخفیف کسوراتی است که در جزو دستورالعمل دیوانی از بابت باقی تخفیف بدون اسم که بخرج دستورالعمل دیوانی میآید و اختیار آن با حکومت بوده [...]» نگاشته و متذکر شده که دیگر چیزی برای باقی حساب و شکستگی وجود ندارد. چهار مهر یکی در پایین «مصطفی قلی» و بقیه در حاشیه چپ این صفحه «محمدرضا الحسینی»، «عبده عباس» و «ظنی بالله حسن» دیده می شود. (کتابچه تخفیفات و کسور دهات مخروبه عراق، ۱۸)

نسخه خطی اسفرجان^۱

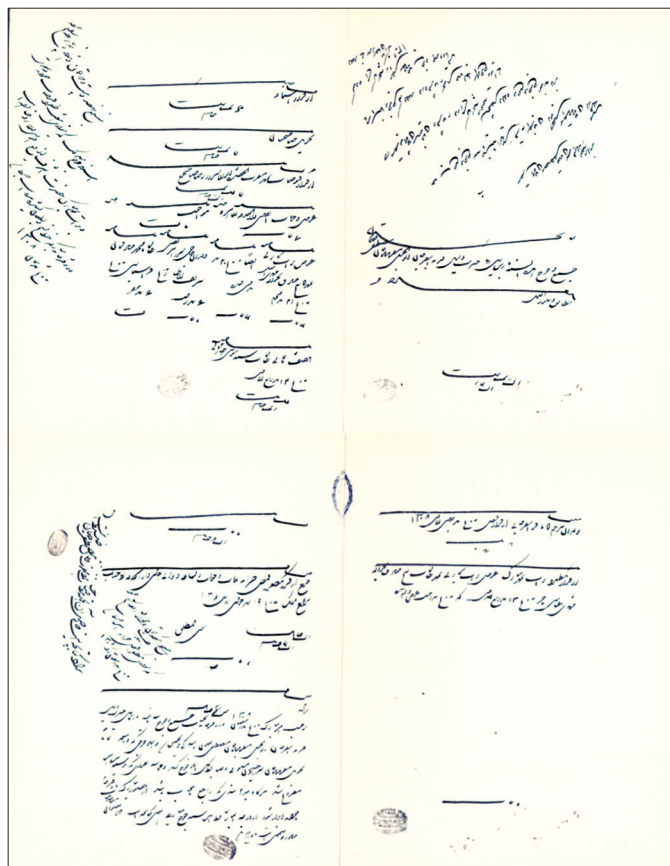
نسخه خطی «کتابچه جمع و خرج اسفرجان» یکی دیگر از کتابچه‌های مالی مصطفی قلی خان فراش‌باشی درباره پرداخت مطابق دستورالعمل و از قرار اسناد، قبوضات، عوض وجوهات، مواجب و برات‌های تجاری صادره از صاحب‌منصبان و افراد ساکن در اسفرجان از ابتدای محرم تا جمادی‌الثانی ۱۳۰۸ ق است و ارقام جنس ندارد. شایان ذکر است مصطفی قلی خان قبوضی را نیز برای ماه رجب صادر و مطابق تأییدیه مستوفی دارالسلطنه اصفهان در رمضان ۱۳۰۸ ق تسویه نموده است.

این کتابچه به خط نستعلیق و سیاق بر روی کاغذ سفید نگاشته شده و جنس جلد آن گالینگور است. این نسخه دارای نه برگ است که تنها سه برگ آن دارای متن است. یک برگ پس از آستربردقه در ابتدا (برگ سوم) و انتهای نسخه (برگ هشتم) قرمز رنگ است. بر روی برگه قرمز رنگ، عنوان دقیق نسخه «سواد کتابچه جمع و خرج هذه السنه بارس‌ئیل^۲ ۱۳۰۸ قریه اسفرجان مقرب الخاقان مصطفی قلی‌خان» نوشته شده است. مصطفی قلی خان کمتر از شش ماه حاکم اسفرجان بوده است. البته بر اساس محتوای کتابچه بیشتر به نظر می‌رسد مصطفی قلی خان طی شش ماه قبض‌ها و دیون مالیاتی صاحب‌منصبان و برخی از افراد خاص اسفرجان را پرداخت نموده تا این‌که حاکم آن منطقه بوده باشد.

روی برگ چهارم مهر «کتابخانه مجلس سنا» به همراه دو کد ثبت نسخه درج شده که متأسفانه با مائیک مشکی نوشته شده است. تمامی صفحات دارای متن، مهور به مهر مصطفی قلی بدون پسوند خان و فراش‌باشی است. متن نسخه از صفحه هفتم با عبارت «کتابچه جمع و خرج هذه السنه بارس‌ئیل خیریت دلیل قریه اسفرجان ابواب‌جمعی مقرب الخاقان مصطفی قلی‌خان مفردۀ مطابق دستورالعمل» آغاز شده است. مبلغ کل آن «یک‌هزار و بیست و دو تومان و یک هزار و سیصد دینار» است که به خط سیاق نگاشته شده است. مستوفی دفترخانه دارالسلطنه اصفهان در حاشیه بالای همین صفحه در جهت مخالف نوشته است: «هو، مقرب الخاقان مصطفی قلی‌خان سرافراز بوده، بداند حساب جمع و خرج سنه ماضیه بارس‌ئیل قریه اسفرجان ابواب‌جمعی آن مقرب الخاقان از قرار یست که مقرب الخاقان مستوفیان دفترخانه در این کتابچه ضمیمه تشخیص داده و جمع و خرج نموده‌اند. باید اسناد خرجی که دارید در دفترخانه تحویل ضابط اسناد خرج دیوانی کرده، این کتابچه را برای مفاصا حساب خود اخذ و دریافت دارید. فی شهر رمضان مبارک ۱۳۰۸». یک ماه پس از آن بار دیگر مستوفی دفترخانه اسناد کتابچه را در حاشیه چپ صفحه هشتم تصدیق و تأیید نموده است. «مبلغ

۱. اسفرجان در دوره قاجار، قریه‌ای از توابع قصبه قمشه بود که حدود پانصد خانوار «شیعی مذهب و رند مشرب» در آن زندگی می‌کردند. (شیروانی، بی‌تا: ۷۷/۱) در دهه ۳۰ شمسی، اسفرجان یکی از دهات بزرگ در جنوب شهرضا، در دهستان سمیرم سفلی و شهرستان قمشه با جمعیتی بیش از چهار هزار نفر بود. جمعیت آن با وجود آب‌وهوای معتدل و کوهستانی در دهه ۴۰ شمسی به سه هزار و ششصد نفر، در دهه هشتاد به دو هزار و هفتصد نفر و در دهه نود به یک هزار و نهصد نفر کاهش یافته است. در گذشته شغل ساکنان آن بیشتر زراعت و گل‌داری و صنایع دستی زنان قالی‌بافی و کرباس‌بافی بوده است. مهم‌ترین اثر تاریخی آن، بند مخروبه قتلغ‌شاه در تنگه اسفرجان است. (فرهنگ جغرافیایی ایران، ۱۳۳۲: ۱۲/۱۰؛ مهریار، ۱۳۸۲: ۱۰۸-۱۱۰)
۲. بارس‌ئیل، سومین سال از سال‌های دوازده‌گانه تقویم ترکی به معنی سال پلنگ است که در آن سال از ۲۱ ژانویه ۱۸۹۰ م مطابق ۲۹ جمادی‌الاول ۱۳۰۷ ق آغاز و در ۸ فوریه ۱۸۹۱ م / ۲۸ جمادی‌الثانی ۱۳۰۸ ق پایان یافته است.

نهصد و بیست و دو تومان و هفتاد و پنج دینار وجه رایج خزانه اسناد خرج هریک که موازی هفت طغراقبوضات خزانه و مستمری و برات بمهر مبارک حضرت اشرف ارفع اقدس والا روحنا قرار داده است در دفترخانه مبارکه خط نسخ و بطلان کشیده شده است. ضبط شد. بتاریخ شهر شوال ۱۳۰۸». (کتابچه جمع و خرج اسفرجان، ۸)

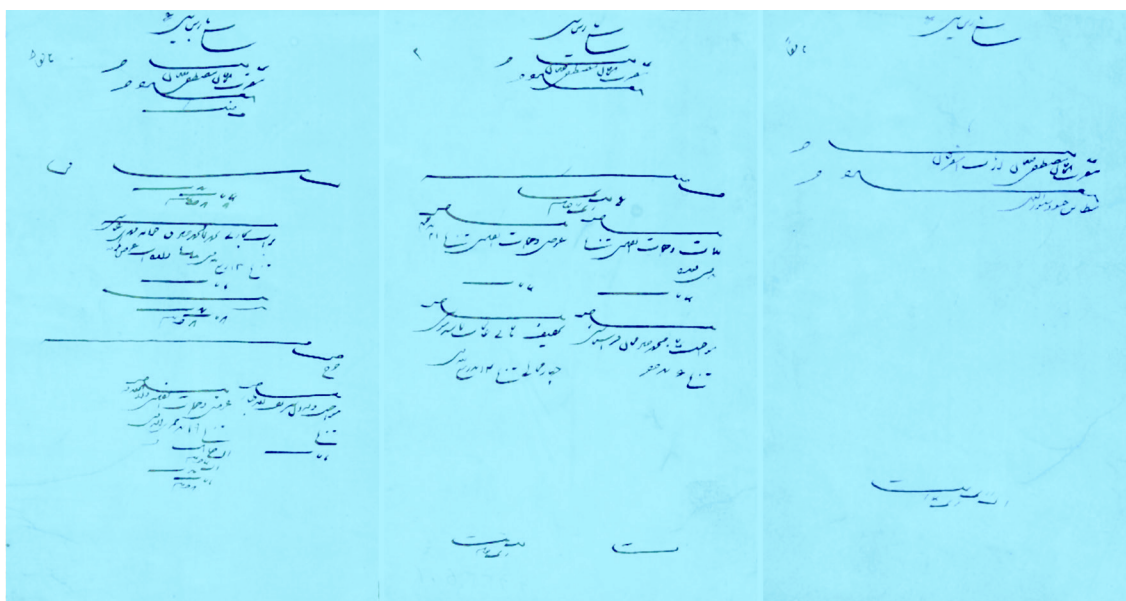

تصویر ۱۰: بخشی از متن (کتابچه جمع و خرج اسفرجان، ۸-۱۱)

در حاشیه چپ صفحه دهم نوشته شده «سواد کتابچه ایست که اصل آن بجهه مفصاحساب نزد مقرب الخاقان مصطفی قلیخان ضبط است» و مهر «محمدحسین» زیر آن زده شده است. پایین همین صفحه در پایان نسخه آمده: «برحسب امر مبارک بتاریخ شهر رمضان ۱۳۰۸ در دفترخانه بحساب جمع و خرج سنه ماضیه بارس نیل خیریت دلیل قریه اسفرجان ابوابجمعی مقرب الخاقان مصطفی قلیخان رسیدگی و تحقیق شد و اسناد خرجی که داشته تماماً تحویل مقرب الخاقان میرزا محمدحسینخان مستوفی و ضابط کل اسناد خرج گردید و محاسبه بقراری که نوشته شده است مفروع شد هرگاه بعدها سندی که راجع به اینحساب باشد از حضور مبارک یا دفترخانه یا خزانه ابراز شود از درجه اعتبار ساقط است سند خرج مشارالیه همین کتابچه است که بعنوان مفصاحساب صادر و مشخص است تا واضح باشد». (کتابچه جمع و خرج اسفرجان، ۱۱) نکته حائز اهمیت در این تحشیه که مستوفی نگاشته، این است که او به طور ضمنی از رویکرد ظل السلطان و دربارش در ارائه اسنادی پس از پرداخت مفصاحساب به حاکم و یا مؤدیان مالیاتی پرده برداشته است. نوشته از این پس

اگر سندی را ظل السلطان، دفترخانه و یا در مرتبه بالاتر «خزانه» درباره این حساب ارائه کند، اعتبار ندارد. این مطلب به تنهایی نمایانگر این است که پس از حکومت مصطفی قلی خان در عراق و تأیید اسناد خرجش درگیر تسویه حساب قبوضی شده که پس از آن به دفترخانه و یا ظل السلطان ارائه شده بود. در این کتابچه نیز لقب مصطفی قلی خان، مقرب الخاقان آمده است.

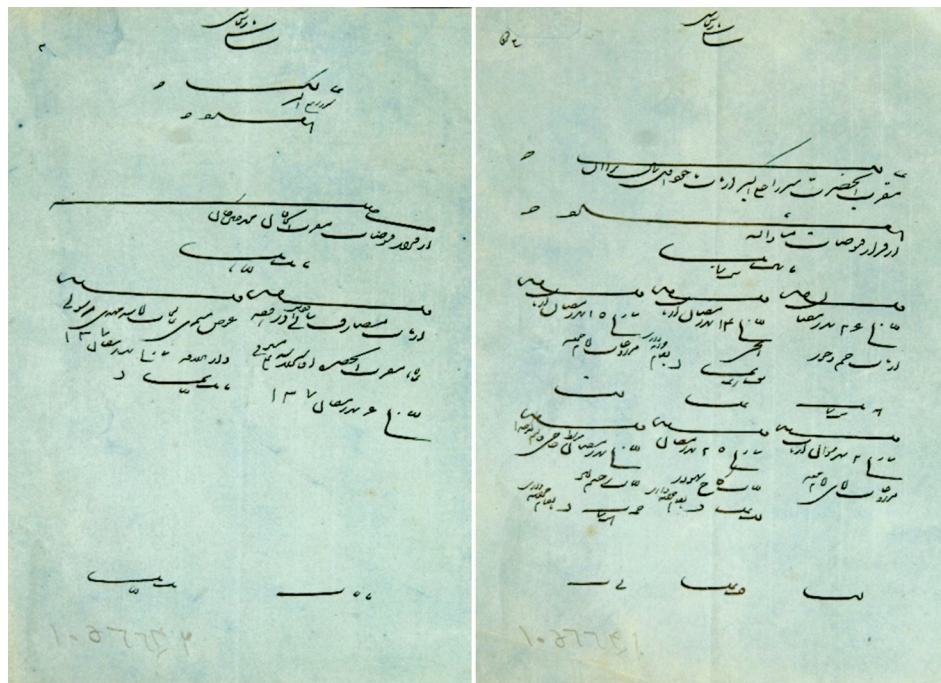
سه برگ سند درباره جمع و خرج حساب مصطفی قلی خان در اسفرجان در سال بارس ئیل در مرکز اسناد آستان قدس رضوی موجود است که به نظر می‌رسد پیش‌نویس همین نسخه خطی است. رنگ زمینه برگه‌ها آبی‌رنگ و خط آن نستعلیق شکسته و سیاق است. صفحات بدون مهر و یا تحشیه مستوفیان دفترخانه است. در برگ اول مشابه نسخه خطی نوشته شده «سنه بارس ئیل مقرب الخاقان مصطفی قلیخان از بابت اسفرجان. مفرد مطابقت حشو دستورالعمل». مبلغ آن یک هزار و بیست و دو تومان و یک هزار و سیصد دینار است. در ادامه مفصاحساب قبض از بابت وجوهات القلمی بتاریخ شهر ذی قعدة، قبض عوض وجوهات القلمی بتاریخ ۲۱ شهر محرم، قبض مواجب عالیجاه محمد صادق خان فراش باشی بتاریخ ۶ شهر صفر و قبض تخفیف مالیاتی عالیجناب آقا سید موسی چهارمحالی به تاریخ ۱۴ شهر ربیع الاول نوشته شده است. (ساکماق، ۱۰۵۶۶۴: ۵-۴) در این اسناد نیز مصطفی قلی خان با لقب مقرب الخاقان آمده است.

تصویر ۱۱: صورت حساب مصطفی قلیخان فراش باشی (ساکماق، ۱۰۵۶۶۴: ۵-۳)

در برگ سوم، تنها تفاوتی که دارد این است که برات تجاری به مهر آقا محمدصادق حواله مشهدی عباس به تاریخ ۱۳ ربیع الاول را عوض نکردند (ساکماق، ۱۰۵۶۶۴: ۵)، درحالی‌که در نسخه خطی آمده تاریخش را به ماه رجب تغییر دادند. (کتابچه جمع و خرج اسفرجان، ۹) بقیه قبوض مواجب ولدان شریف‌الاطباء و قبض عوض وجوهات القلمی دارالخلافه در تاریخ و مبلغ یکی است. در سال بارس ئیل، میرزا علی اکبر خان پیش از مصطفی قلی خان مفصاحساب ارائه داده که در نسخه مذکور اشاره‌ای به آن نشده، اما در این پرونده سند

دو برگ آن موجود است. میرزا علی اکبر خان در سال قوی ئیل^۱ معادل ۱۳۰۰ق و پیش از آن در ۱۲۹۶ق معادل سال توشقان ئیل^۲ نائب الحکومه عراق بوده است. (بختیاری، ۱۳۹۸: ۳۹) این اسناد به خط نستعلیق شکسته و سیاق نوشته شده و بدون مهر و یا تحشیه مستوفیان دفترخانه است. میرزا علی اکبر براساس این اسناد قبوضات مقرب الخاقان محمد حسین خان را در رمضان ۱۳۰۷ق پرداخت و یا تعهد نموده است. نکته حائز اهمیت این است که بخشی از این مبلغ «بابت مصارف بنایی قوی ئیل در وجه عالیجاه مقرب الحضرة آقا میرزا سید علی مستوفی بتاريخ ۶ شهر رمضان ۱۳۰۷» بوده است. (ساکماق، ۱۰۵۶۶۴: ۲) به عبارتی، یکی دیگر از حاکمان عراق همانند مصطفی قلی خان همچنان در حال پرداخت قبوضات عراق بوده است. به نظر می رسد در دوره قاجار، این نسخه بدهی به مال دیوان برای بیشتر حاکمان عراق پیچیده شده است. چند دهه پیش از آن، محمد حسن خان فراهانی برادر امیرکبیر نیز به همین بلیه تسویه حساب عراق دچار شده بود. (بختیاری، ۱۳۹۸: ۳۷-۳۸) او در عریضه ای نگاشته: «عراق را به گردن بنده گذاشته و خانه بنده را به کلی خراب کردند و اصل و فرع مال دیوان و مال رعیت را، همه را بردند و هنوز بنده درگیر هستم. خداوند روا داند بر حضرات، آنچه را در حق مردم روا داشتند [...] همان قدر که زنده گذاشتند، گرسنه و برهنه، شکر این فقره باقی است». (اسناد تاریخی خاندان غفاری، ۱۳۸۵: ۳۴۹/۲)

تصویر ۱۲: صورت حساب میرزا علی اکبر خان (ساکماق، ۱۰۵۶۶۴: ۱-۲)

۱. قوی ئیل، هشتمین سال از سال های دوازده گانه تقویم ترکی به معنی سال گوسفند است که در آن سال از ۸ فوریه ۱۸۸۳م مطابق ۳۰ ربیع الاول ۱۳۰۰ق آغاز و در ۲۷ ژانویه ۱۸۸۴م / ۲۸ ربیع الاول ۱۳۰۱ق پایان یافته است.
۲. توشقان ئیل، چهارمین سال از سال های دوازده گانه تقویم ترکی به معنی سال خرگوش است که در آن سال از ۲۳ ژانویه ۱۸۷۹م مطابق ۲۹ محرم ۱۲۹۶ق آغاز و در ۹ فوریه ۱۸۸۰م / ۲۷ صفر ۱۲۹۷ق پایان یافته است.

نتیجه

مصطفی قلی خان از خاندان خواجهگان شهرستان نور استان مازندران بود و نسب او به خواجه عبدالسلام ابوالصلت یکی از یاران امام رضا (ع) می‌رسید. این خاندان از ابتدای دوره قاجار دارای مناصب و مشاغل دیوانی بودند. مصطفی قلی خان به مدت بیش از دو دهه یکی از صاحب‌منصبان دارالسلطنه اصفهان بود. او به عنوان فراش‌باشی، مجری برقراری نظم و امنیت در دارالسلطنه اصفهان، نظارت بر اجرای حکم، برگزاری اردوی نظامی، بازرسی، بازدید و انتظام امور سپاه، حل اختلافات و شورش‌ها در دیگر ایالات و ولایات تحت امر ظل‌السلطان و استقبال از شخصیت‌های مهم بود. فراش‌باشی، برای مدتی حاکم خوانسار، کمره، ابرقو، برزودجی، جولاهه، دهاقان، سمیرم، نجف‌آباد، مبارکه لنجان، کرمانشاهان، عراق، اسفرجان، قمشه و جوی‌آباد بود. مصطفی قلی خان در دوره حکومت هشت ماهه‌اش در عراق، اقدامات بسیاری در زمینه احیای قنات‌ها، تعیین نرخ غلات و سایر اجناس به منظور تثبیت قیمت‌ها، برگرداندن کشاورزان اراضی خالصة و احیای زمین‌ها، حل و فصل اختلافات محلی و دستگیری مجرمان و ایجاد اطاق تحقیق انجام داد. دلایل عزل مصطفی قلی خان از منصب فراش‌باشی و حکومت عراق در پرده‌ای از ابهام قرار دارد. بنا به نسخه خطی نویافته یادداشت‌های جابری انصاری به نظر می‌رسد کارشکنی متنفذان و صاحبان قدرت در عراق و طمع ظل‌السلطان به ثروت فراش‌باشی، مهم‌ترین دلیل برکناری او از صحنه سیاسی دربار اصفهان بوده باشد.

بیشتر اسناد و نسخه‌های خطی به دست آمده از مصطفی قلی خان اسناد مالی و به خط سیاق نوشته شده است. بر اساس سند رقم، مصطفی قلی خان در ۱۲۹۶ ق حاکم ابرقو بوده و سرپرست سواره نظام کردبچه و غلامانش باید از او پیروی می‌کردند. در سند مؤدی مالیاتی سنه یونت‌ئیل، مصطفی قلی خان در ۱۲۹۹ ق در کنار دیگر صاحب‌منصبان دارالسلطنه اصفهان، مؤدی مالیاتی جولاهه و برزود بوده است. نسخه خطی مفصاحساب سمیرم و نجف‌آباد و غیره شامل قبوض قیمت، مستمری، عوض و خزانه، مالیات و تخفیف آن، مقرری، مواجب، اجرت، سیوروسات و علیق‌الدواب ساکنان سمیرم، نجف‌آباد، دهاقان، برزود و مبارکه لنجان و برخی از صاحب‌منصبان و شاهزادگان دارالسلطنه اصفهان است و ارقام واحدهای وزن ندارد. بیشتر تحشیه‌های این کتابچه تقریباً در نیمه دوم ۱۲۹۹ ق نوشته شده و تمامی صفحات دارای متن ممهور به مهر برادر مصطفی قلی خان، میرزا زکی خان است. با توجه به متن، بخشی از طغراها و قبض‌ها را نیز میرزا زکی خان ضبط نموده است. گفتنی است، این نسخه خطی فقط درباره مالیات و تخفیفات مرحمتی نیست، بلکه در این کتابچه مالی، شرح دیگر پرداختی‌های مصطفی قلی خان مانند قبوض مقرری عمه‌جات و سایر شاهزادگان و مواجب قشون، برخی هزینه‌های سپاه در آن سال، هزینه لایروبی قنات‌های خالصة جات و درخت‌کاری میدان نقش جهان آمده است. مهم‌ترین کتابچه مصطفی قلی خان، نسخه خطی کتابچه مخارج بنایی سربازخانه و سایر عمارات است. این کتابچه منحصر به فرد در بازه زمانی ساخت سربازخانه ناصری (۱۳۰۴-۱۳۰۳ ق) تهیه شده است. فراش‌باشی به عنوان کارگزار اجرایی طرح‌های عمرانی ظل‌السلطان، همزمان با ساخت سربازخانه ناصری بناهای بسیاری مانند عمارت سرپوشیده، چهل‌ستون، رشک‌جنان، رکیب‌خانه، عمارت کاج، هفت‌دست و کاروانسرای

مخلص، تکیه دولت و امامزاده احمد، سنگفرش نمودن خیابان چهارباغ و تعمیر و بازسازی پل‌های خواجو و سی‌وسه پل و مارنان، سربازخانه چهارحوض، فتح‌آباد و میدان نقش جهان را مرمت و بازسازی نموده است. بر اساس سند فهرست، میرزا اسدالله خان تعهد نمود که تمسکات و برات‌های مصطفی قلی‌خان را در عراق بگیرد و به دارالسلطنه اصفهان تحویل دهد. سند بدهی مالی مصطفی قلی‌خان به محمدعلی صراف و تحشیه‌های یک سند منحصر به فرد است. سندی که به تنهایی نشان می‌دهد که مصطفی قلی‌خان پس از عزل از مناصب دولتی مجبور بوده هزینه‌ها و مصارف بنایی عمارات دولتی را شخصاً بپردازد. در نسخه خطی کتابچه تخفیفات و کسور دهات مخروبه عراق که در ۱۳۰۷ق (بیش از دو سال پس از برکناری فراش‌باشی) نگاشته شده، مصطفی قلی‌خان تلاش داشته با آوردن جزء به جزء تخفیفاتی که به اهالی عراق داده، اعلام کند که دیگر چیزی برای باقی حساب نمانده است. نسخه خطی کتابچه جمع‌وخرج اسفرجان یکی دیگر از نسخه‌های مرتبط با مصطفی قلی‌خان است. او در این کتابچه برات‌ها و قبض‌های ظل‌السلطان و برخی از صاحب‌منصبان را در ۱۳۰۸ق پرداخت نموده است.

سیاسگزاری

اینجانب از حمایت‌های بی‌دریغ مهندس بهروز نوری‌خواجوی و مهندس هادی نوری‌خواجوی در به ثمر رسانیدن پژوهش حاضر سپاسگزارم و توفیق روزافزون و سربلندی بیش از پیش آنان را از درگاه خداوند متعال مسئلت می‌نمایم.

منابع

- اسناد تاریخی خاندان غفاری. (۱۳۸۵). ج ۲. تصحیح کریم اصفهانیان و همکاران. تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.
- بختیاری، سمیه. (۱۳۹۸). «عراق در دوره حکومت مصطفی قلی‌خان فراش‌باشی». گنجینه اسناد. (شماره ۲)، ۷۱-۳۲.
- سنندجی، میرزا شکرالله. (۱۳۷۵). تحفه ناصری: تاریخ و جغرافیای کردستان به انضمام پنج مقاله درباره قبایل کرد. تصحیح حشمت‌الله طیبی. تهران: امیرکبیر.
- شیروانی، زین‌العابدین بن اسکندر. (بی‌تا). بستان‌السیاحه. ج ۱. تهران: کتابخانه سنایی.
- عین‌السلطنه، قهرمان میرزا سالور. (۱۳۷۴). روزنامه خاطرات عین‌السلطنه. ج ۵. تصحیح مسعود سالور و ایرج افشار. تهران: اساطیر.
- فرهنگ جغرافیایی ایران استان دهم اصفهان. (۱۳۳۲). گردآورنده دایره جغرافیایی ستاد ارتش. تهران: چاپخانه ارتش.
- قائم‌مقامی، جهانگیر. (۱۳۵۰). مقدمه‌ای بر شناخت اسناد تاریخی. تهران: انجمن آثار ملی.
- مردوخ کردستانی، محمد. (بی‌تا). تاریخ کرد و کردستان. ج ۱. بی‌جا: بی‌نا.
- مهدوی، مصلح‌الدین. (۱۳۸۶). اصفهان دارالعلم شرق: مدارس دینی اصفهان. ج ۱. اصفهان: سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری اصفهان.
- مهریار، محمد. (۱۳۸۲). فرهنگ جامع نام‌ها و آبادی‌های کهن اصفهان. اصفهان: فرهنگ مردم.

ویلسن، چارلز جیمز. (۱۳۶۳). تاریخ اجتماعی ایران در عهد قاجاریه. تهران: طلوع.
هاسه‌گاوا، کومی. (۱۳۹۱). «خاندان نوری و ولایت فارس در ابتدای دوره قاجاریه». ترجمه ایچیرو ازاولا و امید رضایی. پیام بهارستان. (شماره ۱۷)، ۵۴۳-۵۱۹.

هنرفر، لطف‌الله. (۱۳۸۶). اصفهان. تهران: علمی فرهنگی.
Bakhtiari, Somayeh. (2023). "The Rise and Fall of the Life of Mostafā Qoli Khān, Farrāshbāshi of Zell-e Soltān (1294-1309 AH/1877-1891 AD)." British Journal of Middle Eastern Studies, DOI: 10.1080/13530194.2023.2295881.

Sheil, Lady. (1856). Life and Manners in Persia. London: William Clowes and Sons.

نسخ خطی

کتابچه جمع و خرج قریه اسفرجان. کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی (کمام). شماره ثبت: ۱۰/۲۹۲۶۴.
کتابچه یادداشت‌های جابری انصاری. کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی (کمام). شماره ثبت: ۱۳۵۸۸.
کتابچه تخفیفات و کسور دهات مخروبه عراق. کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی (کمام). شماره ثبت: ۹۵۴.
کتابچه مخارج بنایی سربازخانه و سایر عمارات. کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی (کمام). شماره ثبت: ۹۴۸.

کتابچه مفصاح‌حساب سمیرم و نجف‌آباد و غیره. کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی (کمام). شماره ثبت: ۱۰/۱۱۵۵.

اسناد

ساکما (سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران)

۹۹۷/۳۴۸

ساکماق (سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مراکز اسناد آستان قدس رضوی)

۱۰۷۳۰۷، ۱۰۷۲۰۱، ۱۰۶۷۴۵، ۱۰۶۵۹۱، ۱۰۵۷۸۶، ۱۰۵۶۶۹، ۱۰۵۶۶۴، ۱۰۵۶۵۷

کمشا (کتابخانه مرکزی شهرداری اصفهان)

۲۵۴۲، ۲۰۴۸، ۱۹۳۷

نشریات

ایران. (۱۲۹۵ق). شماره ۲۵۳.

فرهنگ اصفهان. (۱۲۹۸ق). شماره ۸۳.

فرهنگ اصفهان. (۱۲۹۹ق). شماره ۱۲۹.

فرهنگ اصفهان. (۱۲۹۹ق). شماره ۱۳۰.

فرهنگ اصفهان. (۱۲۹۹ق). شماره ۱۳۴.

فرهنگ اصفهان. (۱۲۹۹ق). شماره ۱۴۰.

فرهنگ اصفهان. (۱۳۰۲ق). شماره ۲۸۶.

فرهنگ اصفهان. (۱۳۰۳ق). شماره ۳۵۷.

فرهنگ اصفهان. (۱۳۰۳ق). شماره ۳۶۵.

فرهنگ اصفهان. (۱۳۰۳ق). شماره ۳۸۱.

فرهنگ اصفهان. (۱۳۰۵ق). شماره ۵۱۹.

فرهنگ اصفهان. (۱۳۰۵ق). شماره ۵۲۲.